

РОЗДІЛ І. ПРАВОПИС ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ У РІЗНИХ МОРФЕМАХ

Букви **е**, **и**, що позначають ненаголошені голосні

Щоб правильно передавати на письмі ненаголошені голосні звуки, потрібно дотримуватися таких правил.

1. Доберіть до слова із сумнівним голосним спільнокореневе з наголошеним [е], [и] або змініть форму слова:

висо́кий, бо ви́соко; селó, бо се́ла.

2. Змініть слово або знайдіть спільнокореневе так, щоб сумнівний звук випав, тоді пишемо **е**:

палець, бо пальця; крапелька, бо крапля.

3. Змініть слово або доберіть спільнокореневе так, щоб сумнівний звук чергувався з [і]:

осені, бо осінь; гребеня, бо гребінь.

4. Завжди пишемо **е** в сполученнях **-ере-**, **-еле-**:

береза, шелест.

5. Завжди пишемо **и** в сполученнях **-ри-**, **-ли-** в таких словах:

*бриніти, гриміти, дрижати, кривавий, криниця,
кришити, стриміти, тривати, тривога,
триножити, глитати.*

6. Якщо слово з ненаголошеними [е], [и] не можна перевірити за цими правилами, шукайте його в **орфографічному словнику** й запам'ятовуйте написання:

*левада, сметана, пиріг, цибуля, кишеня, лимон,
бетон, дефіс, тире, минулий, мисливець.*

Вправа 1. Проілюструйте подані правила власними прикладами й запишіть їх у зошит.

РОЗДІЛ І. ПРАВОПИС ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ У РІЗНИХ МОРФЕМАХ

Вправа 2. Прочитайте й переписіть слова, вставляючи пропущені букви. Перевірте написання ненаголошених голосних, змінивши слова так, щоб ненаголошені [е], [и] стали наголошеними.

Крило, гриби, живе, село, весло, весна, риплять.

Вправа 3. Прочитайте й переписіть слова, вставляючи пропущені букви. Перевірте написання ненаголошених голосних, дібравши до поданих слів спільнокореневі.

В..шневий, п..чу, т..хенько, бл..щати, гл..бокий, в..ликий, кр..жаний, кр..вий, ч..тати, н..су, ш..рокий, дал..ч, в..село, ш..потіти, щ..бетав.

Вправа 4. Прочитайте й переписіть слова, вставляючи пропущені букви. Перевірте написання ненаголошених голосних, змінивши слова так, щоб ненаголошені звуки або випали, або чергувалися з [л].

Віт..р, кам..ня, мат..рі, хлоп..ць, уч..нь, берез..нь, квіт..нь, справ..дливий, ш..вця, міт..л, ш..сти, с..ми.

Вправа 5. Запишіть слова, вставляючи пропущені букви.

З..лений, бер..г, тр..вога, кр..вавий, кр..ниця, джер..ло, б..реза, кр..шити, бр..ніти, с..р..да, гр..міти, в..р..дливий, зел..нь, кр..вавий, тр..вати, шел..ст, др..жати, с..ред.

Вправа 6. Прочитайте речення. Переписіть їх, вставляючи пропущені букви й зазначаючи в дужках перевірі слова. Усно поясніть орфограми.

1. Ген кил..м, витканий із птиць, л..тить над полем. (Л.К.)
2. У долині село л..жить, понад с..лом туман др..жить. (І.Ф.)
3. В тяжкі часи кр..вавої сваволі см..ртей і кари маємо доволі. (Л.К.)
4. Дай-но, місяцю, ту зірницю — третю ніч мені не м..гтить, я укину її в кр..ницю — Насті воду позолотить... (М.Він.)
5. Новий король, є чутка, справ..дливий! (Л.К.)
6. І тільки груша листя ще з..лене чомусь х..тнула раптом при стіні. (Л.К.)
7. Волого бл..щить трава під моїми ногами. (М.С.)
8. А снилося: море, холодне й тр..вожне вночі. (М.С.)
9. Д..вись: шумує день погожий, к..пить з..лена зам..тіль. (Б.-І. А.)
10. Поезія з..млі — д..рева. (Нар.тв.)

Вправа 7. Прочитайте текст. Переписіть його, вставляючи пропущені розділові знаки й букви. Визначте, до якого стилю належить поданий текст.

Іде Харитя с..лом і якомсь їй чудно. Ніколи не ходила вона сама так далеко від хати, аж на поле. От вже й крайню хату м..нула

вийшла на поле й стала зад..вившись в дал..чїнь на чудовий крає-вид. І справді було гарно на ниві, несказанно гарно! Погідне блакитне небо дихало на землю т..плом. Половіли жита й вилискувались на сонці. Червоніло ціле море колосків пш..ниці. Долиною пов..лась річечка наче хто кинув нову синю стрічку на з..лену траву. А за річкою, попід куч..рявим з..леним лісом, уся гора вкрита розкішними кил..мами яр..ни. Гарячою з..леною барвою горить на сонці ячмінь широко стел..ться кил..м ясно-з..леного вівса, далі наче риза рути т..мніє просо. Межи з..леними к..лимами біліє гречка наче хто розіслав в..ликі шматки полотна білити на сонці. В долині, край лісу, висить синя імла. І над усім тим розкинулося погідне блакитне небо лунає в повітрі в..села пісня жайворонкова. Віють з поля чудові пахощі од нестиглого з..рна і польових квіток. І добре Хариті на ниві і страшно. Стала вона й не знає, чи йти далі чи в..ртатися. (За М. Коцюбинським)

Чергування [o], [e] з [i]

У багатьох коренях і суфіксах звуки [o], [e] (у відкритих складах) чергуються з [i] (у закритих складах) як під час зміни слів, так і під час їх творення:

*ніч — ночі, слів — слово, батьків — батькового,
молодість — молодості, робітник — робота,
будівник — будова.*

Із цього правила є **винятки**.

Звуки [o], [e] не чергуються з [i] у таких випадках:

1) коли вони **випадні**:

день — дня, сон — сну;

або **вставні**:

казка — казок, земля — земель;

2) у звукосполученнях **-оро-, -оло-, -ере-, -еле-**:

*мороз — морозу, волос — волоса,
берег — берега, зелень — зелені;*

РОЗДІЛ І. ПРАВОПИС ГОЛОСНИХ І ПРИГОЛОСНИХ У РІЗНИХ МОРФЕМАХ

- 3) у звукосполученнях **-ор-**, **-ер-**, **-ов-** між приголосними:
торг — торгу, смерть — смерті, вовк — вовка;
- 4) у Р. в. множини іменників середнього роду на **-ення**:
значення — значень, твердження — тверджень;
- 5) у словах іншомовного походження:
астроном, інженер, студент.

Вправа 8. Проілюструйте подані правила власними прикладами й запишіть їх у зошит.

Вправа 9. Змініть подані слова так, щоб в утворених парах слів спостерігалось чергування *о*, *е* з *і*. Запишіть.

Гір, певність, ніг, радість, Харкова, Києва, Львів, камінь, юність, особа, гора, лід, вівця, Василів, овес, нісши, вела, сім, шість, устрій.

Вправа 10. Прочитайте речення. Перепишіть їх, вставляючи пропущені букви й зазначаючи в дужках слова або форми слів, з якими відбувається чергування. Усно поясніть орфограми.

1. Осінь — це дорога кудись на півн..ч: на деревах спалах марніє, гасне. (Ю.А.) 2. Дніпро, і сад, і сонна блискавиця, та неба сонь, та синя сонь дор..г... (М. Він.) 3. У жасминовій пов..ні мліє вечірній сад... (М.С.) 4. Ось ранок синім в..зом їде і сонця сн..п в село везе. (Б.-І. А.) 5. Пронеслася, як гр..м грянув, чутка: піщан оддали генералові! (П.М.) 6. І маленька цибулина до сл..з дов..де. (Нар.тв.) 7. «Не кидайсь хлібом, він святий!» — в сувор..сті ласкавій, бувало, каже дід старий малечі кучерявій. (М.Р.) 8. Можна вибрати друга і по духу брата, та не можна рідну мат..р вибирати. (В. Сим.) 9. Схильн..сть до рад..сті й надії — справжнє щастя; схильн..сть до побоювання й меланхолії — справжнє нещастя. (Д.Юм.) 10. Ні з..р, ні сонця, ні весни без краю рідного немає. (О.О.) 11. Шле місяць з неба пром..ні злотисті... (Л.У.)

Звуки [e], [o] після шиплячих та [й]

[e] вживається після [ж], [ч], [ш], [дж] та [й]:

- 1) перед наступним **м'яким** і **пом'якшеним** приголосним:

учень, честь, стаєнь, рученька;

- 2) перед наступним **твердим** приголосним, коли після нього стоїть голосний [e] або [и] (якщо останній походить від давнього [i]), перед якими приголосні пом'якшувалися раніше (це збереглося в російській мові):

четверо, пшениця, щетина.

[o] вживається перед наступним **твердим** приголосним і перед складами з [a], [o], [y], [и] (якщо останній походить від давнього [ы]):

гайок, вчора, бджола, грушок, чорний.

Елементарно, Ватсоне!

— Холмсе, мені важко розібратися, коли сучасний український звук [u] походить від давнього звука [i], а коли — від [ы].

— Ватсоне, ми можемо перевіряти сумнівні слова аналогічними російськими, тому що в українській мові в ході її історичного розвитку давні звуки [ы] та [i] збіглися в одному [u], а в російській мові це розрізнення збереглося. Наприклад, беремо слова *пшениця* й *чорний*, порівнюємо їх із російськими відповідниками *пшеница* й *черный*, потім робимо висновок, що у слові *пшениця* наш [u] походить від давнього звука [i], а у слові *чорний* — від давнього звука [ы]. Тому в слові *пшениця* пишеться *e* після *ш*, а у слові *чорний* — *o* після *ч*.

Вправа 11. Проілюструйте подані правила власними прикладами й запишіть їх у зошит.

Вправа 12. Прочитайте слова. Перепишіть їх, вставляючи пропущені букви. Усно поясніть орфограми.

Будиноч..к, бдж..ла, веч..ря, щ..тина, щ..міти, ш..квовий, ч..рний, ч..твертий, ч..рнетка, ч..тири, ч..ртополох, ш..стий, ж..лудь, ч..ло, копій..к, іграш..к, пш..но, виш..нь, пш..ниця.